

*Людина -  
Культура -  
Духовність*

*Збірник  
наукових праць*

*В И П У С К - II*

*Київ - 1996*

КОЗЛОВ А.В.,  
Кривий Ріг

### ОДУХОТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ

"Душа", "дух", "духовність" - дивовижно прості й, здавалось би, гранично доступні та широковживані слова й поняття.

На перший погляд, всі і все в них розуміють. Та ще коли врахувати той релігіями стверджуваний "факт", що ніби-то кожному з нас бог дає безсмертну душу в готовому вигляді, то й зовсім не слід глибоко над усім цим "одухотворенням" людського єства задумуватися. Адже саме за таких умов усе виходить дуже просто.

По-перше, людині за все її життя не варто докладати ніякі-сінських зусиль, щоб сформувати в собі самій щось позитивне і світле, спрямоване на добро, бо й саме поняття про добро і зло формулює для себе не сама людина, а пророк, вождь, король, цар, президент, папа римський, патріарх, Магомет, Христос, Будда, Гуру тощо - кожній людині на Землі залишається лише не заплямувати свою чисту душу земним життям.

По-друге, глибоко вникати в зміст, форму, ознаки, функції і сутність самих цих понять ("душа", "духовність") людини також немає потреби - достатньо визнати саму лише наявність взагалі "душі", взагалі "духу" і взагалі "духовності" в людині, і все буде добре. А те, що є люди "бездушні" й "бездуховні", списується на перевагу тіла над духом. Дещо складніші справи, коли людина має "чорну душу" і "злий дух" або живе за законами й цілями "демонічної духовності". Тут винуватцем одразу стає хтось чи щось із боку - Сатанайл, чорний ангел, чорт, змій-спокусник і т.ін.

Що це все значить: геніальна простота вияву вселенського людського мислення чи звичайнісінький духовний дилетантизм, що межує з очевидним і навіть вульгарним духовним примітивізмом?

Напевне, в усьому цьому є й дивовижна спрощеність найскладніших явищ людського духу (душа дарується людині "ззовні", душу слід просто оберігати тощо), і геніальна проникливість у саму сутність людського буття (людина мусить бути влячною комусь за своє існування; вона повинна бути "позитивною"; оскільки їй дано "чисту" душу і т.ін.), й разом з тим наївна надія на те, що своєю душею людина може розпоряджатися, як захоче: "продати",

"обмінати" на славу чи на щось предметно-матеріальне; "віддати" Богові, Сатані чи комусь із людей; в щось "вкласти"; "вбити"; "загноювати" і т.д., і т.ін.

Дійсно, яким було всім нам легко й просто жити, коли б і справді кожен із нас уже в момент зачаття чи народження одержував таку собі позитивно спрямовану ("чисту") програму ("душу"), відповідно до якої людина призначалася б тільки для добротворення, - то де воно бралося б оте саме препогане "зло"?

А якщо навіть допустити, що "душа" - це дійсно "табула раза" ("чиста дошка"), на якій людина сама чи з чиясь допомогою напише все те, що назветься потім її "позитивним" чи "негативним" ("праведним" чи "гріховним") життям, то і тоді людина виявиться або сама творцем свого духу, або безвідповідальною істотою.

Більше того, на сьогодні ще ніхто чітко й не визначив, що саме означає поняття "душа" - предмет, явище, процес, настрій, стан чи ще щось інше. А вже про сутність категорій "дух" і "духовність" годі й говорити. Ще незрозумілішим і складнішим видається питання про те, де саме в людині знаходиться душа: то вона знаходиться в верхній частині грудей (дуже часто слова "закрий душу" означають "закрий верхню частину грудей"); то вона прирівнюється тому органу, який прийнято називати "серцем" (є ціла "філософія серця"); то психологи виявляють її раптом не де інде як в емоціях, настроях, станах і почуттях людини (особливе місце тут посів Я.Фейєрбаха з його "філософією любові"); то знаходять її в розумі (див. просвітителів ХУІІІ ст.); або в світогляді (точніше в точках зору, позиціях і принципах життя і діяння) людини тощо. Та де тільки не знаходять ту саму душу, котра з переляку іноді "втікає" навіть "у п'ятки".

А візьміть "душу" як суб'єкт дії - вона, виявиться, може торжествувати і "плакати", "веселити(ся)" і "засмучувати(ся)" - виконувати все те, на що здатна сама людина.

То душу вимірюють ("дрібна душа", "великої душі людина" і т.ін.) і випробовують на істинність ("істинно християнська душа"); то її навіть пробуєть зважити на звичайних вагах чи "терезах" (душа, виявляється, важить "від 3-х до 30-ти грамів" - тут спостерігаються особливо помітні розбіжності, зумовлені, очевидно, "методиком" та "технологією" "зважування").

Душі мають і очевидне національно-етнічне забарвлення: душа француза, звичайно, не така, як у німця

чи китайця, індійця чи араба; за слов'янською душею закріпилася така ознака, як "загадковість" і т.ін.

Самозванці й законно приведені до влади можновладці та вожді, полководці й навіть дрібні чиновники та адміністратори можуть, як часто бачимо в житті, "ощасливлувати", "просвіщати", "відроджувати" й "нищити" душі цілих народів, націй, мільйонів, тисяч, сотень і десятків людей...

Отже, душа (її зміст, форми, ознаки, функції та сутність) - це явище (й поняття про нього) настільки складне й часом невлітливо мінливе, що вивчити його повністю не вдалося ще нікому, хоча спроби вже робилися тисячі разів. Хоча б побіжно згадаємо основні етапи пізнання душі:

Па-перше, не розуміючи ні генезису, ні "морфології", ні справжньої цінності та сутності душі, первісні (ближчі до природи) люди вважали душу даром природи (санскрит, стародавній Китай і Єгипет) і пов'язували сутність душі та й саму її наявність передовсім із сутністю і наявністю самого життя. Саме таке тлумачення сутності душі відбилося в "Біблії", де написано, що Бог, зробивши щось неживе (із праху), "вдихав у нього душу"; тобто давав йому життя.

Люди, що вже помітно відірвалися від природи і стали більше довірятися своїм (по образу і подобию своєму створеним) богам, героям, кумирам, приписали душотворчу функцію саме їм: античний світ на чолі з Платоном - богам з Олімпа; стародавні єгиптяни - богові сонця Ра, інші - богам води, вогню, лісу, гір тощо. Християнізовані теологи й філософи (Хома Аквінський та інші), інтерпретуючи згадану вже біблійську версію душотворення (точніше - "душевдихання"), висунули концепцію, згідно з якою Бог кожному з нас дарує вічну душу. Ця версія міцно протрималася до ХУШ ст. Її по-своєму розвивав і вдосконалював наш вітчизняний філософ Г.Кониський.

Навіть просвітителі ХУШ ст. все ще не змогли відмовитися від спокуси залишити процес творення душі за Богом - так значно легше (Г.Сковорода, Г.Гегель, Лейбніц та інші). Та й матеріалісти ХУШ-ХІХ ст. заявляли, що "душа", "дух" і "духовність" - це щось "нематеріальне", "надматеріальне" або таке, що не дається нам у відчуттях, тобто не сприймається органами чуттів. Хоча де б ми взяли ці поняття, якби ми про них не почули вухами, не прочитали очима, не відчули холод і навіть отруйний запах "обездуховленого"

(мертвого) тіла людини на дотик і нх і т.ін.

Лише ті дослідники "душі", "духу" й "духовності", котрі здатні визнати новонароджену людину такою, що володіє тільки однією властивістю - "чистов дошков" духу, тобто лише наявністю можливості розвиватися духовно, найближче підійшли до розуміння генезису й глибинної сутності людської душі, побачили цей процес найібільш реалістично. Та покажемо є й той факт, що зробили такий крок до осмислення найскладнішого в людині (її "душі") не філософи і не теологи чи священники, котрі, здавалось би, займаються душою людини безпосередньо, - їм завадила зробити це майже повна відірваність їхньої схоластичної системи догматів, ритуалів, обрядів, канонів, понять і категорій передовсім від початкового процесу творення душі людини в дитинстві і взагалі від реальної житейської конкретики. Ці люди займаються більше ритуванням "заблудших" душ, ніж формуванням нових.

Прослідкували процес формування людської душі безпосередні її творці - вчителі та вихователі, наставники і педагоги. Лише тисячолітня практика навчання та передовсім виховання могла привести людство до розуміння того, звідки і як у людині виникає, формується, розвивається, діє (функціонує) і вмирає чи живе вічно її душа.

Та перш ніж говорити про формування душі дитини, варто подумати і над тим, що ж саме являє собою ота сама "*tabula rasa*" ("чиста дошка"), яку відкрили педагоги.

По-перше, почнемо з такого загальновідомого визнання: все те, що закодоване в генах людини - це ще не готовий дар предків, котрим новонароджений його спадкоємець може інстинктивно, підсвідомо або хоча б напівсвідомо, коли захоче, скористатися; будь-який закодований у генах спадок - це лише краща чи гірша природна можливість людини працювати й творити в тій чи іншій галузі її діяльності, тим чи іншим органом або способом.

По-друге, в рисах обличчя, як ніде в інших органах людини, виявляються її природно-генетичні схильності до спокійного чи бурхливо-вибухового реагування на подразники навколишнього світу, до хворобливо-нестримної чи витримано-мудрої діяльності; до доброти чи до злостивості дій і вчинків людини.

По-третє, природно-генетична схильність людини до творення приємного чи неприємного для себе й передовсім для інших людей, тобто природно-генетична основа (запорука) того, на скільки лег-

ше чи важче сформувати добродійний чи злоторний характер людини, - це лише успадкована від тисяч попередніх потомків можливість легкого формування того, що ми називаємо добром чи злом душою людини або й можливість виростити людину бездушною.

По-четверте, саме<sup>В</sup>тому тисячолітньому чи навіть й тисячопоколінному природно-генетичному "кодуванні", набору схильностей до того чи іншого типу поведінки людини слід шукати перші природні ознаки "вічності" наших душ - ще тих "чистих", але вже "підфарбованих" у ту чи іншу тональність "дошок" ("*tabula rasa*"), на яких сам новонароджений (спадкоємець) або хтось із його вузького чи широкого оточення будуть "писати" і "в тон", і в "анти-тон" його природних схильностей.

По-п'яте, первісна людина, котра народилася з тим чи іншим набором схильностей і можливостей, жила і діяла в природі більш самостійно (більш автономно) - в залежності лише від того оточення, на яке й були розраховані схильності, тобто ближче до своєї природно-генетичної "програми". А сучасному "спадкоємцеві" такої ж програми вже настільки її "записують", "замальовують", "заштриховують" і навіть "зафарбовують" цілими системами навчання й виховання, мистецько-публіцистичними та інформаційними потрясіннями й шокуваннями, що від неї не залишається уже в юності не те що якихось чітко визначених, природно-генетичних схильностей ("пунктів"), а часом самої загальної тональності (тенденційної спрямованості дій - на добро чи на зло).

По-шосте, сучасній людині, щоб зберегти й розвинути свої природно-генетичні схильності, можливості й обдарування, а точніше, щоб зберегти й розвинути свої кращі схильності та здібності і в той же час приглушити свої негативні поривання й схильності ("дикі", "звірині", зокрема "хижацькі" інстинкти), доводиться дуже багато й важко боротися проти суспільних впливів, нерідко спрямованих саме на збудження й розвиток отих самих "темних" первісно-хижацьких "інстинктів" та інтересів.

Отже, людська душа взагалі (а душа сучасної людини особливо) - це продукт таких матеріальних, навчально-виховних та інших суспільних впливів, які можуть спрямовувати і особу, і особистість на творення як добра, так і зла, гармонійного, частіше дисгармонійного або "змішаного" поєднання її природно-генетичних можливостей і схильностей в ім'я її особистих, групових чи й

загально-суспільних інтересів.

Іншими словами, душа сучасної людини - це така система природно-генетичних (спадкових) схильностей і можливостей, на яку вдало чи невдало, свідомо і грамотно чи підсвідомо й інтуїтивно, гармонійно чи дисгармонійно, по-наставницьки мудро чи з настирливістю тупого дресувальника (муштрувика й натаскувача), на погодженням об'єкта виховання та навчання чи під страхом смерті... накладається ціла система частіше всього непередбачених її інстинктами знань, умінь, навичок, звичаїв, звичок, способів і методів життя та діяльності; правил, принципів і законів співіснування, поведінки, спілкування та співробітництва чи протистояння особи іншими людьми; світоглядних точок зору, позицій, принципів, законів та закономірностей сприймання, осмислення, оцінювання, відображення та освоєння реального, ірреального та й геть вифантазованого світу.

І якщо від тисяч попередніх поколінь успадкована природа (натура) людини дійсно має досить помітне відношення до вічності, оскільки вічне саме життя (як безперервний процес передавання з покоління в покоління чогось найважливішого і найсуттєвішого - живого, самого життя), то значно складніші справи з суспільними нашаруваннями на цю натуру - тут відповіді на питання про "безперервність" та "вічність" того, чому учить і виховує суспільство, за різних умов і причин, можуть бути настільки різними, що іноді й сама постановка таких питань здаватиметься неправомірною.

По-перше, зміст, форми й цілі процесу навчання й виховання можуть бути різнотривалими в часі, різнорозповсюдженими в просторі і різнохарактерні в дії (русі) - тимчасові особистісні, родинні, родові, кланові, класові, етнічно-національні, загально-народні і навіть загальнолюдські (вічні) цінності.

По-друге, різні рівні якості навчально-виховного процесу й таланту вчителя-наставника визначають і різну тривалість (стійкість) знань, умінь, навичок у пам'яті, в свідомості і в рухомоторній пам'яті об'єкта навчання, відмінність характеру й цілей використання їх учнем.

По-третє, різні об'єкти навчання й виховання по-різному сприймають, осмислюють, оцінюють і відображають те, чому вони навчаються і до чого вони готуються - виховуються.

По-четверте, мінливі чи стабільні умови життя, в яких

буде жити і діяти учень, визначають мінливість чи стабільність суспільних потреб у тих чи інших його знаннях, уміннях, навичках чи спрямованостях всього цього на творення добра чи зла.

По-п'яте, характер і тривалість суспільної пам'яті за різних суспільних формацій і цивілізацій в поєднанні з їх потребами в знаннях та ідеалах помітно увічнею душу, дух і духовність як учителя, так і учня.

По-шосте, характер і стійкість змісту загальнолюдських категорій "добро" і "зло", "прекрасне" і "огидне", "високе" і "низьке", "красиве", і "потворне" тощо (а також критеріїв їх визначення), що вбирають краші надбання (матеріальні й духовні) окремих особистостей, не просто увічнюють душі і дух цих людей, а й справді роблять їх вічними, наскільки вічною може бути і пам'ять, і свідомість людства.

Отже, все це разом, як і вся історія осмислення людством в цілому (добро і зло, ідеали і антиідеали, прекрасне і потворне тощо), свідчить, що суспільні нашарування (знання, уміння, навички, правила, принципи, закони, навіть осмислені чи взагалі відкриті людиною закономірності виникнення й розвитку матерії й духу) можуть бути і тимчасовими, і тривалими, і навіть вічними. Але на кожному етапі розвитку окремої людини, родини, роду, клану, класу, нації, народу, держави суспільного устрою й людства взагалі - всі вони в цілому виникають (відкриваються), розвиваються (вдосконалюються), занепадають, відроджуються й знову зникають тощо.

Все тече - все міняється, надовго чи й назавжди залишається лише те, що є загальнолюдським - вічним.

З усього попереднього видно, що й деякі суспільні нашарування на природу (натуру) людини також можуть бути довготривалими й навіть по-своєму "вічними", незалежними ні від особи, ні від суспільних умов, ні навіть від суспільних устроїв. Це значить, що окрема людина може бути прилучена до вічності, якщо вона вийде сама чи буде виведеною ким-небудь до усвідомлення вічних істин і цінностей.

В цьому плані гранично чітко розмежовуються два таких відомих нам процеси, як навчання й виховання.

Якщо навчання (чи самонавчання) - це надзвичайно складний процес озброєння людини знаннями, уміннями, навичками усві-



домлення й діяння; критеріями оцінювання; прийомами, методами й способами праці, творчості й дослідження тощо, то виховання — це процес набагато складніший і важчий. Він передбачає таку суперскладну й рухливу систему спрямувань людських природно-генетичних здібностей і можливостей та набутих за життя знань, умінь і навичок і критеріїв оцінювання; засобів, прийомів і методів діяльності людини на досягнення найрізноманітніших цілей, але передовсім на творення добра і зла, яка вбирає в себе і процес та наслідки навчання, способи й цілі їх застосування, і навіть кінцевий сенс існування та діяльності людини й людства в цілому.

Помітно спрощуючи розуміння кінцевих наслідків і цілей навчання й виховання, можна сказати: в процесі навчання люди формують уявлення, образи й поняття (категорії), закони й закономірності, в процесі виховання формуються емоції, настрої, стани, почуття, принципи, переконання тощо й, головне, цілі та осмислення сенсу існування й діяльності об'єкта виховання.

Складність розрізнення процесу навчання від процесу виховання, і, навпаки, полягає в тому, що й здобутки навчання, й здобутки виховання можуть бути (хоча й різною мірою) спрямовані як на творення добра, так і на творення зла. Саме ж спрямування діяльності людини на добро чи зло і є процесом одухотворення цієї діяльності, але між здобутками навчання і тим, що ми називаємо "добром" чи "злом" мають бути не тільки гранично чітко виражені критерії визначення добра і зла, а й чіткі уявлення й поняття про них, виразні їх образи.

Лише після сказаного можна, прислухавшись до логіки й способів, сприймання, осмислення, оцінювання, відтворення й перетворення реальної та вигаданої дійсності і перш за все спрямованості здобутків навчання й виховання, життя і діяння людини нашого щоденного буття: "душа", "дух", "духовність".

ДУША людини — це така природно-генетична (підсвідома, інстинктивна чи інтуїтивна), а також сформована цілим суспільством (суспільно-інстинктивна), процесом навчання (напівсвідома чи й сповна свідомо) та вихованнями (суспільно-інтуїтивна, глибоко усвідомлена) спрямованість самої природи людини; її знань, умінь, навичок, способу життя й діяння в цілому на творення добра, на творення зла чи лише на формування, задоволення або реалізацію її власних, особистісних матеріальних і духовних потреб і праг-

нень.

При цьому кілька зауважень:

По-перше, якщо душа людини в абсолютній більшості випадків спрямована передовсім на осмислення, підтримку, реалізацію, вдосконалення й творення добра (прекрасного, ідеального, гармонійного, гарного, високого... позитивного), то це - "чиста" ("праведна", "світла" і т.ін.) душа. Тоді всі (а точніше і правильніше - майже всі) задуми, дії і цілі людини високі й прекрасні.

Носії (чи "володар") саме такої душі й може претендувати на ім'я ідеальної людини. Найлегше вдасться сформувати таку душу і таку людину лише тоді, коли виховання, що спрямоване на творення ідеальної людини і добра, опиратиметься на зорієнтовану на добротворення натуру (природно-генетичну основу).

По-друге, душа людини, що спрямована передовсім на осмислення, підтримку, реалізацію, вдосконалення й творення зла (огидного, антиідеального, дисгармонійного, потворного, низького... негативного), - це "блудна" ("грішна", "чорна" і т.ін.) душа. Тоді всі (а точніше і правильніше - майже всі) задуми, дії і цілі людини - низькі й огидні. При цьому слід пам'ятати, що й самі творці зла і ті, що ними керують, дуже часто свої чорні задуми, дії і цілі або виправдують якимись причинами та умовами, або, підмінивши критерії визначення добра і зла, видають зло за добро і навпаки.

Носії саме таких душ сповна відповідають званню антиідеальної людини. І найлегше сформувати антиідеальну людину вдасться лише тоді, коли злотворні суспільні нашарування лягають на (і без того) зловиву та жорстоку, невірноважену і нестійку натуру людини. Саме за цих умов може породитися потужний творець зла, людина-демон.

По-третє, душа людини, що не спрямована (бодай в цілому, переважно) ні на творення добра, ні на творення зла, може бути як "світлою" чи "ніякою", так і "чорною":

а) Людина, що оберігає свою від природи чи, як їй здається, від бога "чисту" душу, не приносячи заради цього в жертву нічиїх інтересів, почуттів і життів, має, напевне, право називати себе позитивною. Але, коли глибше подумати хоча б про найелементарніший обов'язок людини перед тими, хто її породив і

то її оточує и годує, одягає и ховає від стихії в житлі, хто поряд страждає чи творить зло, то одразу "позитивність" і "чистота" таких людей і душ стають дуже і дуже сумнівними.]

б) Людина, що, прозрівши, "очищає" своє вже "забруднену" (чи і від природи "чорну") душу праведними задумами, діями та цілями, також може мати надію стати позитивною, але, коли люди їй не прощать, вона не може вимагати від них безпам'ятного прощення. В такому випадку їй краще звертатися з молитвами до того Бога, який, як їй здається, зможе простити і легше, і швидше, ніж люди, бо люди мають не тільки добру пам'ять, а ще й злонам'ятство; бо люди можуть не тільки, прощаючи, докоряти, а й, простивши, мстити.

в) Лише людина, що все своє життя, незалежно від того, якими були її природно-генетичні орієнтири й можливості і якими були впливи на неї з боку суспільства, лише своїми праведними задумами, діями й цілями, своєю часом дуже важкою працею, способом свого особистого життя не завдала нікому й ніколи серйозного горя й глибоких страждань, нікого не скривдила безпідставно чи несправедливо і т.ін., але й не оцасливила свідомо жодного з людей на землі, постійно вдосконалюючи себе фізично, інтелектуально й духовно, може, безумовно, претендувати на звання позитивної особи достатньо сумнівного типу.

г) Люди, що не переймаються ні чужим горем, ні чужою радістю; особи, чиї дії не спрямовуються ні на добро, ні на зло, і що свідомо, абсолютно байдуже ставляться до оцінок їхніх заду́мів, дій і цілей іншими, зокрема близькими, людьми і т.ін., живуть лише для несвідомого, підсвідомого, напівсвідомого чи й навіть глибоко свідомого задоволення своїх власних (переважно інстинктивно-тваринних) потреб (хай і не за рахунок інших людей), не можуть претендувати ні на звання позитивних, ні на звання негативних - вони просто бездушні, бездуховні, "ніякі" - "людиноподібні" представники тваринного світу, що лише народилися і живуть серед людей. Є й люди з "комбінованими" душами.

Скільки людей на землі з "чистими" й "праведними" душами, скільки - з "чорними" й "грішними" і скільки - справді "бездушних", ніхто й ніколи точно не вивчив, навіть не вивчав. Відомо тільки, що в усі часи й епохи ідеальних і антиідеальних людей (та й бездушних також) було і є дуже багато, але їх усіх разом взятих значно менше, ніж тих, що стоять десь "між ними" - ніж тих, що являються "комбінованими" (поєднаннями) душі з антидушею, душі й бездушності;

антидуші й бездушності; душі, антидуші й бездушності тощо.

Таке співвідношення, мабуть ще довго буде в майбутньому, поки люди не навчаться, не нехтуючи матеріальною і природно-генетичною основою, будувати на ній чисту душу кожної людини або хоча помітної більшості землян.

Отже, душа людини - це та внутрішня система природно-генетичних і суспільством нашарованих схильностей та спрямованостей задумів, дій і цілей людини, яка виявляється в процесі життя і діяння людини і яка може бути і стійкою, і рухомою, і комбінованою.

Душа родини, роду, племені, клану, класу, нації, народу, суспільства, раси, цивілізації, суспільного устрою і цілого людства - це також та чи інша (чітка чи невиразна) спрямованість їх інтересів, задумів, дій, цілей, способу життя і менталітету в цілому на творення добра чи зла (як у їхньому груповому, суспільному, так і в загальнолюдському визначенні цих найзагальніших категорій етики й естетики).

ДУХ людини - це та практично-уявна, емоційно-чуттєва, художньо-образна та інтелектуально-понятійна атмосфера чи аура, своєрідний "німб" чи "ореол" тощо, що створюється в свідомості близьких і "далеких" людей в процесі практично-діяльного вияву людської душі в реальній і творчо-уявній діяльності її носія. Тобто дух людини - це те, що живе якийсь час (може й вічно) в пам'яті, свідомості й діяльності інших людей, під час і після (дуже рідко - до) життя й діяльності людини. А коли люди передбачають появу певної особистості в їх майбутньому житті і якщо вони знають, якою має бути та майбутня особистість (від примітивних і безпідставних пророкувань до істинно наукових передбачень, то вони наділяють її певною (також передбачуваною) душою, а потім поступово створюють навколо неї логічно вибудований "дух".

Але дух родини, роду, племені, клану, класу, нації, народу, суспільства, цивілізації, суспільного устрою й цілого людства слід уже шукати і в межах цих людських груп та спільнот і, звичайно, за їх межами, оскільки дух названих і будь-яких не названих людських об'єднань та угруповань завжди складається з проявів духу тих окремих осіб, що входять до їх складу.

ДУХОВНІСТЬ людини - це така єдність проявів її душі та духу, яка складає не тільки сутність її людського характеру, а й ви-

ний сенс самого існування, оскільки саме в характері духовності особи чи особистості (тобто в спрямованості життя і діяння людини на добротворення чи на творення зла) дійсно виявляється і лише цінність чи шкідливість цієї істоти, і вищий сенс її існування на Землі.

Щось подібне можна сказати й про духовність родини, роду та інших соціально-етнічно-політичних груп, спільнот і єдностей людей взагалі. Але всі ці "різномаштабні" явища й поняття про них відрізняються одне від одного і змістом, і формою, й іншими факторами. Та передовсім вони відрізняються різними рівнями складності й особливо - рівнями усвідомленості суб'єктами своєї духовності.

Окрема особа і тим більше особистість, діючи в більшості випадків свідомо, все ж допускають несвідомі, підсвідомі, напівсвідомі або осмислені лише "заднім числом" дії та вчинки. І тому виходить, що не всі задуми і дії людини та їх наслідки можуть бути достовірно і всебічно усвідомлені як такі, що спрямовані на творення добра, зла чи першого й другого одночасно.

Духовні, антидуховні, "змішані" чи й зовсім бездуховні задуми, дії та наслідки діяльності родини, роду.., і цілого людства визначити на сьогодні настільки складно, що іноді це здається нездійсненним.

Якщо ґрунтовно осмислити інтереси, роль і бодай найважливіші функції кожної конкретної родини, роду, клану, і класу в тому чи іншому суспільстві, то в принципі можна сказати, що в них і на якому етапі переважає творення блага і добра, шкоди і зла чи несвідоме (напівсвідоме, свідоме) творення і першого, і другого одночасно. Але наскільки чітко і ясно усвідомлюють це самі оці родини, роди і т.ін.?

Цієї проблеми (тобто, проблеми духовності родини...) ще й не ставили ніякі серйозні дослідники, ні в жодному серйозному дослідженні. Тут ми маємо хіба що сотні чи тисячі письменницьких спроб створити художній образ за схемою: в "сім'ї" не без "виродка" - "сім'я" одухотворена, а якісь окремі її "виродки" - демонічні чи бездуховні.

А ще складніше питання про душу, дух і духовність цілої нації, цілого народу, суспільства і людства. Над цим питанням думали письменники й соціологи, політики й історики, але тільки той, хто здатний був подивитися на свій власний народ, на інші

народи й суспільні устрої з висоти знань всесвітньої історії, мистецтва та культури, хто володів критеріями визначення таких загальнолюдських духовних цінностей і понять, як "добро" і "зло", "прекрасне" і "огидне", "ідеал" і "антиідеал" тощо, зміг сприйняти й осмислити й відтворити свої найзагальніші і майже інтуїтивні уявлення (а не поняття!) про духовність нації і народів, суспільних устроїв і цивілізацій, про духовність людства в цілому. Серед таких були стійкі ідеалісти (Платон) і дуалісти (Гегель), матеріалісти (Маркс) і люди-прагматики, для яких світоглядні позиції не були визначальними (Ніцше і багато інших).

Всі ці люди так чи інакше визнавали й проповідували думку про те, що немає жодного народу бездуховного чи антидуховного - у кожного народу є свої поняття про добро і зло і кожен народ віддає перевагу першому, а, отже, спрямовує більшість своїх заду- мів і дій на творення блага і в кінчному результаті добра.

Лише прагматики від політики, використовуючи помилкові ідеї і поняття науки, необ'єктивні художні образи чи моделі народів-завойовників і народів-поневоленних у мистецтві, а то і просто обрливо-суб'єктивні висловлювання видатних діячів на адресу інших народів і рас, націй і суспільних устроїв, будували, будують і будуть будувати свої нацистські, расистські та інші типи і схеми стосунків між народами й державами.

Отже, процес одухотворення життя людини - це, говорячи спрощено, процес спрямування кожного її жесту, дії, вчинку й способу життя та діяльності на творення блага і добра.

Але оскільки людина і за походженням, і за природою (нату-рою) та й навіть за вихованням далеко не завжди людяна, порядна, альтруїстична, праведна в юриспруденції, політиці та ідеології, далеко не завжди озброєна критеріями визначення категорій "добро" і "зло" (не допомагають тут навіть щорічні папські переліки гріхів - ні Біблії, ні Корани, ні навіть самі боги), то кожному батькові і кожній матері, кожному роду, клану, класу і народові доводиться турбуватися про те, щоб кожна окрема особа, починаючи від дитячого споживання їжі, одягу, житлових умов і закінчуючи навчально-педагогічними діями, що своїх дітей і онуків (правнуків) робила все це хоча б під знаком творення добра і зла і щоб вона в цьому плані, як говорив В. Винниченко, була чесною хоча б з самою собою.